

אליהו וקול הדממה הדקה

בשנת 1165 עמדה יהדות מרוקו בפני שכר. כת מוסלמית קנאית, אל-מואחדין, תפסה את השלטון במרוקו והחלה לכפות את האסלאם על כולם. היהודים נדרשו לבחור: התאסלמות או מוות. היו שבחרו למות על קידוש השם. אחרים בחרו להימלט ולגלות. והיו גם כאלה שנכנעו לאימים, ואימצו את האמונה האחרת. רבים מהם התאסלמו רק למראית עין, ובחדרי חדרים הוסיפו לשמור את מצוות היהדות. אלה היו אנוסי מרוקו. תופעה זו העמידה את יתר היהודים בהתלבטות מוסרית קשה. איך להתייחס לאנוסים? כלפי חוץ, הם בגדו בקהילתם ובמורשת הדתית שלהם. לבד מזאת, הם עכרו את רוח העם. הם ערערו את חוסנם הנפשי של היהודים שהחליטו לעמוד על דתם. אולם רבים מהם עדיין רצו להישאר יהודים, שמרו מצוות בסתר, וככל שיכלו גם באו לבית הכנסת והתפללו.

אחד האנוסים הפנה שאלה זו לרב. התאסלמתי בכפייה, אמר, אבל נשארתי יהודי נאמן בליבי. האם יש ערך בכך שאשמור בדל"ת אמונתי מצוות רבות ככל האפשר? במילים אחרות – האם נשארה לי תקווה כיהודי? תשובתו של הרב הייתה נחרצת. יהודי שאימץ את האסלאם איבד את חברותו בקהילה. הוא איננו עוד חלק מבית ישראל. אין משמעות לשמירת המצוות שלו. יתרה

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

מכך: זהו חטא. הברירה קשה, חדה ומוחלטת: להיות יהודי או לא להיות יהודי. אם בחרת להיות יהודי, עליך להיות מוכן למות ובלבד שלא להתפשר על כך. אם בחרת שלא להיות יהודי, עקור מלבך את התקווה לשוב אל הבית שנשטת.

זוהי עמדה רצינית וראויה לכבוד. הרב הציב הכרעה מוסרית שאינה משתמעת לשתי פנים. יש זמנים שהגבורה היא צו קטגורי של האמונה. בפחות ממנה אין די. תשובתו של הרב נוקשה, אך אינה חסרת אומץ. אולם היה רב אחר שחלק עליה.

שמו של הרב הראשון אבד לנו, אך שמו של השני ידוע. זהו הרמב"ם, גדול חכמינו בימי הביניים. רדיפות הדת של האל-מואחדין לא היו זרות לו. כשהיה בן 13 נאלץ לברוח עם משפחתו מעיר הולדתו קורדובה שבספרד, שנפלה לידי הכת הזו. כתריסר שנים עברו עליו בנדודים. בסופן, בשנת 1160, ליברליזציה זמנית בשלטון האל-מואחדין אפשרה למשפחה להתמקם במרוקו. אולם כעבור פחות מחמש שנים נאלץ ליטול שוב תרמיל ומקל, והתיישב תחילה בארץ ישראל ולבסוף במצרים.

הרמב"ם רתח כל כך על תשובתו של הרב הראשון, שכתב איגרת תשובה משלו, שהינה מסה בזכות עצמה. אנו מכירים אותה בכינוי "איגרת השקד"¹. בפתחתה הסתייג בחרפות מתשובת קודמו. הוא ציין שהמשיב הוא מן האנשים "שלא קרה עליהם מה שקרה על רוב קהילות ישראל מזה השקד", ותיאר את דבריו כ"דברי סכלות". לנוכח דברי הגנאי המרובים שהרמב"ם מטיח כלפי תשובת קודמו, והראיות הרבות שהוא מציג לכך שהרב ההוא טעה ואף "חירף וגידף", מפתיע לראות שגם מסקנותיו ההלכתיות שלו עצמו תובעניות למדי.

חז"ל על הפסוק ממשלי "לא יבוזו לַגִּנּוּב פִּי יִגְנוּב לְמַלְא נִפְשׁוֹ פִּי יִרְעֵב" (משלי ו, ל) – "לא יבוזו לפרשעי ישראל שהן בָּאֵין להתפלל בסתר ולגנוב מצוות". האנוסים הבאים לבית הכנסת רעבים לתפילה יהודית. הם "גונבים" רגעים של השתייכות. אין לבוז להם, ויש לקבלם ולקרבם.

איגרת השמד היא דוגמת מופת לאתגר המוסרי הקשה ביותר: לשלב בין מידת הדין ומידת הרחמים. הרמב"ם אינו מותיר ספק בשאלה מה צריכים יהודים לעשות. אך בו בזמן הוא מגן במלוא התוקף על יהודים שלא עמדו בדרישותיו. הוא איננו מפאר את מה שהם עשו; אבל הוא מגן על מי שהם. הוא מבקש מאיתנו להבין את מצבם. הוא נותן להם בסיס לכבוד עצמי. הוא מחזיק את דלתות הקהילה פתוחות.

הטעון מגיע לשיא כשהרמב"ם מצטט סדרת מדרשי חז"ל הטוענים שתפקיד הנביא איננו להוקיע את בני עמו, אלא להגן עליהם לפני ה'. כך למשל לגבי משה. כאשר הטיל עליו הקב"ה להוציא את בני ישראל ממצרים במילים, הוא הגיב בחשש: "וְהָיָה לֹא יֵאֱמָרְנוּ לִי וְלֹא יִשְׁמְעוּ בְּקִלִּי" (שמות ד, א). לכאורה צדק. הפרקים הבאים בתורה מראים כך. אבל המדרש אומר שה' גער במשה, "הן מאמינים בני מאמינים, ואתה אין סופך להאמין".² הרמב"ם מוסיף ומצטט מדרשים דומים על הנביאים אליהו וישעיהו, ואז אומר:

אם כך נענשו גדולי הדור ועמודי עולם, משה ואליהו וישעיהו, ומלאכי השרת, כשנשאו לַדְּבָר על קהל ישראל מעט דברים – וכל שכן קל מקלי עולם יתיר לשונו על קהילות ישראל, חכמים ותלמידים וכוהנים ולויים, ויקראם פושעים ורשעים וגויים ופסולי עדות וכופרים בה' אלוהי ישראל, ויכתוב הדבר הזה בכתב ידו, מה

בעת גזירות של המרת דת, אומר הרמב"ם, חייב היהודי לעזוב ולגור במקום אחר. "כשכופין אותו לעבור על אחת מהמצוות אסור לעמוד באותו מקום בשום צד, אלא יניח כל אשר לו וילך כיום וכלילה עד ימצא מקום שיוכל להעמיד דתו". כשהברירה היא בין מוות לבין קבלת דת אחרת מן השפה ולחוץ, מוטב לנקוט את הדרך השנייה ולנסות לשמור מצוות בסתר; אך מי שבכל זאת נהרג כדי שלא להכריז שהוא מוותר על אמונתו היהודית, "עשה מצווה" (ובנוסח אחר: "עושה הטוב והישר"), כי הוא "מסר נפשו על קדושת השם". מה שאינו קביל, אומר הרמב"ם, הוא שאדם יישאר בארץ הגזירה, לא ינסה לעזוב, וגם יפטור עצמו, בגלל הרדיפות, מהמאמץ לשמור מצוות כלשהן בסתר. אדם כזה הוא "מחלל שם שמיים, והוא קרוב למזיד".

אלו הן מסקנותיו ההלכתיות המרכזיות של הרמב"ם באיגרת. אבל סביבן הוא פורס באריכות את עיקרו הרעיוני של טיעונו: הוא מגן על אלה הפועלים בניגוד להמלצתו ונשארים בארץ מגוריהם כשנגזרת בה גזרת שמד, גם כשאפשר לברוח ממנה. האיגרת נותנת לאנוסים תקווה. הם חטאו. אבל זה חטא הניתן למחילה. הם פעלו מתוך כפייה ופחד מוות. אבל הם נשארים יהודים. המצוות שהם מוסיפים לקיים מוצאות חן בעיני ה' – ואפילו כפל כפליים, מפני שברור שהם עושים זאת לא כדי לעשות רושם על מישהו. אדרבה, הם יודעים שכאשר הם נוהגים כיהודים הם עלולים להתגלות ולהירצח. דבקתם הנסתרת בתורת ישראל היא מעשה גבורה.

הבעיה בפסיקתו של הרב הראשון נעוצה בהתעקשותו כי יהודי הנכנע לפחד הוא יהודי שהשליך מעליו את אמונתו ויש להוציאו מכלל ישראל. הרמב"ם קובע כי אין הדבר כן. "אינו ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם, אלא לקרבם ולזרזם בעשיית המצוות". במעשה פרשני נועז הוא מביא כאן את מדרש

היה עונשו? והם [האנוסים] לא מרדו בא"ל לבקשת ערבות והנאה, ולא עזבו הדת ורחקו ממנה לבקשת מעלה ותענוגי הזמן – כי [אלא] מפני חרבות נדרו, מפני חרב נטושה ומפני קשת דרוכה ומפני כוכב מלחמה!

המדרש בעניין אליהו הנביא נוגע להתרחשויות המתוארות בהפטרות השבת, הפטרת פרשת פינחס³ בימי המלך אחאב ואשתו הציידנית איזבל, עבודת הבעל נעשתה הפולחן הרשמי בממלכת ישראל. נביאי ה' נרדפו ונרצחו. הניצולים התחבאו. אליהו הגיב על כך בקריאת התגר המפורסמת שלו על הר הכרמל. אל מול ארבע מאות נביאי הבעל וחמישים נביאי האשרה, מנוי וגמור היה עמו לפתור אחת ולתמיד, ולעיני כול, את שאלת האמת הדתית. "עד מתי אתם פסחים על שתי הסעפים?", שאל את המוני העם שנאספו שם. "אם ה' האלהים – לכו אחרינו! ואם הבעל – לכו אחרינו!" (מלכים א' יח, כא). האמת, אמר אליהו, תתברר במבחן פומבי. אליהו יקים מזבח לה' ונביאי הבעל – לאלוהיהם. פר ועצים יועמסו על כל מזבח. מן השמיים תצא אש אל מזבח אלוהי האמת.

אליהו ניצח. הוא שפך מים על העצים במזבח ה', ובכל זאת עליו, ולא על מזבח הבעל, נפלה האש מן השמיים. העם ראה ונפל על פניו וקרא "ה' הוא האלוהים!". כוהני הבעל הובסו. אך הסיפור לא נגמר. איזבל הודיעה לאליהו שדינו נחרץ למות. אליהו ברח להר חורב. שם זכה לחזון פלאי:

והנה דבר ה' אליו, ויאמר לו, "מה לך פה, אליהו?"

ויאמר, "קנא קנאתי לה' אלהי צבאות, כי עזבו ברייתי בני ישראל: את מזבחתיו, הָרְסוּ ואת גביאי־הָרְגוּ בְחָרֵב. וְאוֹתָר אֲנִי לְבָדִי, וְיִבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ."

ויאמר, "צא ועמדת בְּהַר לְפָנַי ה', וְהָנָה ה' עֶבֶר וְרוּחַ גְּדוּלָּה וְחֶזֶק מִפָּרֶק הָרִים וּמִשָּׁבַר סְלָעִים לְפָנַי ה'; לֹא בְרוּחַ ה'. וְאַחֵר הָרוּחַ רָעַשׁ; לֹא בְרָעַשׁ ה'. וְאַחֵר הָרָעַשׁ אֵשׁ; לֹא בָאֵשׁ ה'. וְאַחֵר הָאֵשׁ קוֹל דְּמָמָה דָּקָה" (מלכים א' יט, ט-יב).

כך לומר אליהו כי ה' מופיע רק ב"קול דממה דקה". זהו אירוע חידתי, והמסתורין שבו גובר בגלל מאפיין מיוחד של הכתוב. רגע לפני חזון הסופה והרעש והאש, ה' שואל את אליהו "מה לך פה אליהו?", ואלהו עונה "קנא קנאתי לה' אלהי צבאות" ומפרט כיצד עזבו בני ישראל את בריתו, הרגו את נביאיו והותירו אותו, את אליהו, לבדו. רגע אחרי החזון, ה' שואל את אליהו אותה שאלה, ואלהו חוזר בדיוק נמרץ על תשובתו הקודמת:

וַיְהִי כְשִׁמְעַע אֱלֹהֵיו וַיִּלֵּט פָּנָיו בְּאַדְרָתוֹ וַיֵּצֵא וַיַּעֲמֵד פָּתַח הַמַּעְרָה. וְהָנָה אֵלָיו קוֹל, וַיֹּאמֶר, "מַה לְּךָ פֹּה אֱלֹהֵיו?"

ויאמר, "קנא קנאתי לה' אלהי צבאות, כי עזבו ברייתי בני ישראל: את מזבחתיו, הָרְסוּ ואת גביאי־הָרְגוּ בְחָרֵב. וְאוֹתָר אֲנִי לְבָדִי, וְיִבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ."

ויאמר ה' אליו, "לך שוב לְדִרְכְּךָ מִדְּבָרָה דְּמִשְׁקָה, וּבִאֵת וּמִשְׁחָת אֶת חֲזָאֵל לְמִלְךָ עַל אֲרָם; וְהוּא כֵּן נִמְשִׁי תְּמִשַׁח לְמִלְךָ עַל יִשְׂרָאֵל; וְאֵת אֱלִישָׁע כֵּן שָׁפֵט מֵאַבֵּל מְחֹלָה תְּמַשַּׁח לְנָבִיא תַּחְתָּיִךְ" (שם, יג-טז).

המדרש שהרמב"ם מצטט הופך תשובה זו לרצף של תשובות בתוך דו-שיח בין אליהו לה':

אליהו: קנא קנאתי לה' אֱלֹהֵי צְבָאוֹת, כִּי עָזְבוּ בְרִיתִךָ
בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.
ה': שמא בריתך [שלך]?
אליהו: אֵת מִזְבְּחֶיךָ הָרִסוּ.
ה': שמא מזבחותיך?
אליהו: וְאֵת נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בַּחֶרֶב.
ה': והרי אתה קיים!
אליהו: וְאַתָּה אֲנִי לְבָדִי, וַיִּבְקְשׁוּ אֶת נַפְשִׁי לְקַחְתָּהּ.
ה': עד שאתה מלמד חובה על ישראל, לא היה לך
ללמד חובה על אומות העולם, שיש להם בערוער
שישים בתים לעבודה זרה, ותלמד חובה על ישראל?...
"לֵךְ שׁוֹב לְדַרְפֶּךָ מְדַבֵּר רַמְשֶׁק!"¹

משמעות המדרש ברורה. הקנאי מבקש ללחום את מלחמתו של
אלוהים; להיות נציגו המלמד קטגוריה על העם. אבל ה' מצפה
מנביאיו שיהיו סנגורים, לא קטגורים. שילמדו זכות על ישראל,
ולא חובה.

כפילותן של השאלה והתשובה מוכנת עתה במלוא עומקה
הטרגי. אליהו מכריז על עצמו כקנאי לה' אלוהי צבאות. אבל ה'
מראה לו כי לא בעימות הדרמטי הוא נמצא: לא בסופה משברת
ההרים, לא ברעש ולא באש. זהו שיעור חי, מבהיל, שעשוי לשנות
את ליבו של אליהו; אלא שבתום השיעור הזה אליהו בשלו.
למרות ההזדמנות שניתנה לו, בשאלה החוזרת, לחדש את תשובתו
לאור מה שלמד, הוא חוזר מילה במילה על הצהרת הקנאות שלו.
הוא לא הבין את השיעור הפלאי שהתחולל לנגד עיניו. הוא לא
תפס שלמנהיגות דתית דרושה תכונה אחרת: קול דממה דקה.
ה' מגיב בהתאם. מישהו אחר צריך לקחת את המושכות. אליהו
צריך להעביר את אדרתו לאלישע.

בימים של סער ופרץ, נטייתם הטבעית של מנהיגים דתיים
היא להעמיד ניגודים במלוא חריפותם. האמת חייבת להיאמר,
ואת השקר מוכרחים להוקיע. אין לפסוח על שתי הסעיפים.
היעדר גינוי פירושו הסכמה בשתיקה. לָרֵב שהוקיע את האנוסים
ודרש להוציאם מכלל ישראל היו אמונה חזקה, היגיון מוחץ
ותקדים בדמותו של אליהו.

אבל המדרש והרמב"ם מציגים לנו דגם אחר. נביא שומע לא
צו אחד אלא שניים: צו הדין וצו הרחמים; אהבת האמת, אך איתה
גם סולידריות מרככת כלפי אלה שהאמת נעלמה מהם. לשמר את
המסורת, ובו בזמן להגן על אלה שכמה ממגניי המסורת מגנים,
היא משימה חיונית למנהיגות דתית בעידן חילוני.

שאלות לשולחן שבת

- למה לדעתכם זקוק היה אליהו לחזון שראה בהר סיני?
- מדוע התגלה אליו אלוהים רק בקול דממה דקה?
- מהם יתרונותיה וחסרונותיה של הקנאות?

1 הציטוטים מן האיגרת יובאו מתוך איגרות הרמב"ם, מהדורת יצחק שילת, ירושלים:
מעליות, תשמ"ז, כרך א, עמ' כה-נט.
2 שבת צו ע"א.
3 אין זו הפטרת פרשת פינחס בכל שנה – אך השנה, בארץ ישראל, כן.
4 שיר השירים רבה א, ו.